

Faiq Ələkbərlı

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

IIYazı

Tarixə Rüşdiyyə məktəbləri adıyla düşmüş həmin təhsil ocaqlarının tədris planına nəzər saldıqda, buraya Azərbaycan, fars, fransız dilləri, sərf-nəhv, ədəbiyyat, riyaziyyat, fizika və digər fənlərin daxil edildiyini görmək olar. İranda sxolastik tədris üsuluna zidd olan, tədris işinin söviti üsul ilə aparıldığı bu məktəblərin şah üsuli-idarəsi və mürtəcə ruhanilər tərəfindən dəfələrlə bağlanması baxmayaraq, Rüşdiyyə məktəbləri XIX əsrin sonlarında XX əvvəllərində Qacarlarda yeni tədris üsulunun yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu məktəblərin Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli məqamı isə Səfəvilər dövründən sonra Cənubi Azərbaycanda ana dilimizdə açılan ilk milli məktəb idi. Bəlkə elə buna görə bu təhsil ocaqlarına "Rüşdiyyeyi-Milli" məktəbi də deyilirdi.

1896-cı ildə taxta çıxan Müzəffərəddin şah Mirzə Əli xan Əminüddövləni sədrəzəm (Baş nazir) təyin etdi. Əminüddövlə Azərbaycan hakimi olduğu zaman Rüşdiyyənin gördüyü işləri təqdir və müdafiə edirdi. Onun Tehrana çağırılması Təbriz mürtəcələrinin Rüşdiyyəyə qarşı olan fitnəkar hücumlarını daha da alovlandırdı. Bu sıxıntılı günlərdə Rüşdiyyə yenə də Əminüddövlə tərəfindən müdafiə olundu. Sədrəzəm onu Müzəffərəddin şahın əmrilə Tehrandə üsuli-cədid məktəbi açmağa dəvət etdi. Bu dəvət ilə Rüşdiyyə aparıldığı maarifçilik mücadiləsinin yeni mərhələsinə qədəm qoydu.

Tehrandə hökumətin köməkliyi ilə həm paytaxtda, həm də bir sıra böyük şəhərlərdə yalnız oğlanlar deyil, qızlar üçün də "Rüşdiyyə" məktəblərini açmağa başlayır. Bu baxımdan Rüşdiyyənin ən böyük xidmətlərindən biri də qadın azadlığı və qadın təhsili uğrunda mübarizə aparıb qızlar məktəbi açması, korlar üçün yeni oxumaq üsulu ixtira edib, onlar üçün də məktəb təsis etməsi idi.

1898-ci ildə təşkil edilən Maarif Əncüməni və Ali Maarif Şurası yaradıcılarından olan Həsən Rüşdiyyənin tədris metodu artıq özünü doğrultmuşdu. İranda açılan bütün üsuli-cədid məktəbləri bu metodla işləməyə üstünlük verirdi. Lakin bir qədər sonra Tehrandə açdığı yeni üsullu məktəblərin sərbəst fəaliyyətinə imkan verilməmişdir. Mürtəcə qüvvələr Tehrandə da öz işini görürdü.

1898-ci ilin iyul ayında yeni maarifçi hərəkatın hamisi olan Əminüddövlə sədrəzəm vəzifə-

sindən kənarlaşdırıldı. Bu hadisə Rüşdiyyə və digər maarifpərvər ziyalılardan vəziyyətini pisləşdirdi. Əgər əvvəllər fitnəkar qüvvələr mürtəcə ruhanilərdən ibarət idisə, indi onlara saray memurları da qoşulmuşdu. Bu təhlükəli vəziyyətdən qurtulmaq üçün Rüşdiyyə vətəni tərk edib, 1900-cü ildə Məkkə, Şam şəhərlərinə, Misirə və Qafqaza üz tutmuşdur.

Demokratik xalq hərəkatı gücləndiyi vaxtlarda isə Rüşdiyyə doğma Təbrizə qayıdıb, Şəşgilan məhəlləsində yenidən məktəb açmağa müvəffəq olmuşdur. Daha sonra Tehrandə da yenidən "Rüşdiyyə" məktəbini açmış, "Əncüməni tənvirə əf-

Rüşdiyyə", "Üsuli-əqaid və ya ittihadi-bəşər" və digər əsərlərin müəllifidir.

XX əsrdə yaşamış milli maarifçilərimiz arasında Mirzə Cabbar Əsgərzadə Bağçaban (1885-1969) da vardır. Urmiyada anadan olan Bağçaban İrəvanda, Mərənddə, Təbrizdə, Şirazda, Tehrandə və başqa şəhərlərdə pedaqoq-maarifçi kimi tanınmışdır. 1923-cü ildə Təbrizdə ilk dəfə "uşaqlar bağçası" açan, daha sonra "Müəllimlər ittifaqı"ni təsis edən Bağçaban ehtəranda müəllimlərə məxsus aylıq "Dil" dergisini də nəşr etməyə başlamışdır. O, bu dergidə müəllimlərin hüquqlarını müdafiə etməklə yanaşı, milli maarifçiliklə də məşğul

yir və bu yolla lillənmiş sudan balıq tutmaq fikrində olduqlarını bəyan edirlər. Demək qardaş qırğını salmaqla bu altı min illik ölkə tarixini dağıtmaq İrən məşrutə inqilabına xəyanət edirlər. Bunlar İrən azadlıq və xoşbəxtliyinin düşmənləri sayılır".

Bağçabanın yaradıcılığında da əsas yeri milli maarifçilik tutmuşdur. O, yaradıcılığının ilk dövrlərində M.Ə.Sabirin azadlıq ruhu ilə dolu olan şeirlərinin təsiri altında olmuş, onun milli maarifçiliyindən ilham almışdır. Bu baxımdan Sabirin ölümünə həsr etdiyi bir rübaisində, o, yazırdı:

Fəxr edər xaki-məzarın zati-pakınla sənin,

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik: türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq

kar" cəmiyyəti qurmuş, "Vətən dili", "Ana dili" və digər adlarla ilk əlifba dərsləklərini yazıb nəşr etdirmişdir.

1902/03-cü illərdə o, Tehrandə nəşr etdirdiyi "Məktəb" və "Tehran" qəzetlərində maarifçilik ideyaları, elmi-metodik tövsiyə və təlim üsulu barədə məqalələr yazır, eyni zamanda şah üsuli-idarəsini ifşa edirdi. Mürtəcə mütləqiyyət rejiminə qarşı çıxaraq, radikal mövqə nümayiş etdirməsi onun həbsi və Xorasan əyalətinə sürgün olunması ilə nəticələnmişdir.

Cənubi Azərbaycandakı Milli demokratik hərəkatı dövründə Tehrana qayıdıb, 1905/11-ci illərdə ictimai və elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məşrutə hərəkarı dövründə o, Tehrandə yeni "Rüşdiyyə" məktəbini açmış, "Əncüməni tənvirə əfkar" təşkilatını yaratmış, daha sonralar "Məktəb" və "Tehran" qəzetlərinin təsisçisi və əsas yazarlarından olmuşdur. 4 O, 1944-cü ildə, 93 yaşında Qum şəhərində vəfat etmişdir.

Rüşdiyyə türk və fars dillərində 27 kitab yazmışdı. Bunların içərisində dərsləklər çoxluq təşkil edirdi. O, türk və fars dillərində didaktik uslubda yazdığı "Bədə-yətut-təlim", "Kifayətut-təlim", "Nəhayətut-təlim", "Təkmələtus-sərf", "Ana dili", "Əlifbayi-Ruşdiyyə", "Üsuli-əqaid və ya ittihadi-bəşər", "Ana dili", "Əlifbayi-

olmuşdur. Məsələn, o, qəzetin ilk sayında "Dil" nəşriyyesinin baş məqaləsi"ndə yazırdı: "Mürtəcələr və xainlər öz məkirli düşüncələrini yayaraq Azərbaycanın azadlıqsevər xalqını ləkələməklə, Səttar xanların, Xiyabanilərin ocağını kor etmək istəyirlər. Onlar sonsuz qədər parlamenti, dövləti bir ovuc talançıların və oğurların meydanına çevirmək

Çün şərəfəyab olubdur zatik-pakınla türab.

O! qara xaki işıqlandırmısan xurşidvar,

Bizləri zülmətdə qoydun, eyelədin sən ehticab.

O da, Sabir kimi feleytonlarında xalqa fırlıdaq gələn vaizləri, mollaları, mərsiyəxanları, əyanları və başqalarını tənqid etmişdir.

Tehrandə hökumətin köməkliyi ilə həm paytaxtda, həm də bir sıra böyük şəhərlərdə yalnız oğlanlar deyil, qızlar üçün də "Rüşdiyyə" məktəblərini açmağa başlayır. Bu baxımdan Rüşdiyyənin ən böyük xidmətlərindən biri də qadın azadlığı və qadın təhsili uğrunda mübarizə aparıb qızlar məktəbi açması, korlar üçün yeni oxumaq üsulu ixtira edib, onlar üçün də məktəb təsis etməsi idi. 1898-ci ildə təşkil edilən Maarif Əncüməni və Ali Maarif Şurası yaradıcılarından olan Həsən Rüşdiyyənin tədris metodu artıq özünü doğrultmuşdu. İranda açılan bütün üsuli-cədid məktəbləri bu metodla işləməyə üstünlük verirdi. Lakin bir qədər sonra Tehrandə açdığı yeni üsullu məktəblərin sərbəst fəaliyyətinə imkan verilməmişdir...

istəyirlər. Biz bu vasitə ilə hər bir sinif yaxud təbəqədən olan mürtəcə və xaninlərin əməllərinə dərinən nifrət edirik. Bu hərəkatı və ondan yaranan milli məclisi ümum İrən xalqına təbrik deyirik. Son olaraq qeyd edirik ki, Azərbaycan məsələsi azərbaycanlıların özləri tərəfindən həll olunmalıdır. Onlar ki, bu müqəddəs işdə təhdid və qorxu ilə əcnəbilərin müdaxilə etməsini istə-

Məsələn, Bağçaban vaizin dilindən onun xalqa necə hiylələr gəlməsini belə anlatmışdır:

Xəlcə vəz eyləyirəm hiyləvi-əfsanə ilə

Möhtərəm ayları ətrafıma xəlcə-yığaram.

Bağlaram yaxşıca təqlid ipinə onları mən,

Mən hara noxtalı olsam, oları noxtalaram.

Eyni zamanda, o, molla və mərsiyəxanın dillərindən onların xalqa necə hiylələr gəlmələrini də təsvir etməyə çalışmışdır. Bağçaban molla dilindən yazırdı:

Gündə bir övrətə mən on kərə kəbin kəsərəm

Hərəsindən onların altıca şahı alaram.

Hey Qurandan, namazından, nəzirdən yetişir,

Xərcələm gen boluna, saq-qalı əlvan boyaram.

Daha donra o, mərsiyəxanın dilindən yazırdı:

Başlaram şur ilə şəhnazi səri-minbərde

Hey "ağam vay" deyərəm, qışqıram, bağıraram

Hər əda etməli olsam, bu sözün müxtəsəri,

Ümmətin pulun alıb gözlərini isladaram.

O, "Molla və hörümçək" şeirində də diqqəti mollaların ikiüz-lüyünə, xalqa necə hiylələr gəlməsinə yönəltməyə çalışmışdır. Bir sözlə, Bağçaban da mollaların əsil "fəlsəfəsi"ni ortaya qoymaq üçün hörümçəyə nəsihət verən molla əsil məqsədini ifşa etmişdir. Belə ki, hörümçəyi milçəkləri öldürməmək üçün dinə-imana səsləyən mollaya axırda verilən cavab çox düşündür-cüdür. O, hörümçəyin dilindən mollalara üzünü tutaraq yazırdı:

Dedi: zəhmət çəkibsen ay molla! Sən özün qanını müsəlmanın Sorma qardaş! Varınsa vicdanın. İltimasın bizə qəbul olmaz, Dediğin səndə çün vüsal olmaz. Pisdise özgənün qanın içmək?- Sən özün get, qan içmədən əl çək!

Bağçaban görə, yeni dövrdə insanların maariflənməsi nəticəsində İslam dinin əsil mahiyyətinin xalq tərəfindən anlaşılması, sünni-şie məsələsinin ortadan qalxması mollalara əl vermirdi.

Ona görə də, mollalar hər cür vasitələrə əl ataraq, milli-dini birlik adları altında əllərində çıxan tərəfdarlarını geri qazanmağa çalışırdılar. O, "Bir şeyxin nələsi" şeirində şeyxin dilindən yazırdı:

Sünni və şie sözünü atdılar, Birlik ilə milləti aldatdılar. Malı mala, canı cana qatdılar, Aşımıza yaxşıca zəhir qatdılar.